

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIX. évfolyam.

Január—Február.

1. füzet.

A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században.

Irta: **Dr. Borbély István.**

Az alábbi tanulmány célja megmutatni, hogy a magyar unitárius vallásnak a XVI. század folyamán melyek voltak hitelvei; valamint, hogy a magyar állam a XVI. században minő szabadon terjeszthető hitelvek alapján ismerte el vallásközönségünket önálló és egyenjogú egyháznak.

A magyar unitarizmus Dávid Ferenc idejében három fejlődési fokon ment át. *Első volt a reformált kálvinizmus.* Ez a fejlődési fok a tiszta kálvinizmustól (amelyet pl. Melius is hirdetett) csak néhány lételben különbözött; maga a különbség azonban nem volt oly lényegbe vágó és nagy, hogy annak alapján új hitnek nevezhetnők. *Második volt a Serveto hitrendszerén fölépült antitrinitarizmus.* Eddigelé socinianus álláspontnak mondották ezt, pedig hibásan. Dávid Ferenc 1571-ig nem állott Socinus hatása alatt. Az unitarizmusnak az a formája, amelyet Dávid Ferenc különböző könyveiben 1571-ig kifejtett, nem-hogy nem volt sociniánus, de — mint ezt tanulmányom folyamán részletesen vizsgálom és sok idézettel igazolom — antitrinitáriusnak is alig-alig nevezhető. Az összes különbség, amely őket a kálvinistáktól elválasztá, a következő volt: Dávidék nem hitték a trinitást egységnek, de külön-külön az Atyát is, meg a Fiut is Istennek tartották olyformán, hogy ezen egyenlők között az Atya az első. A szent Lélekről a kálvinisták azt tanították, hogy az az Atyával és Fiúval egyenlő Isten és imádandó. Dávidék nem vallották imádandónak, ellenben ők is Isten lelkének tar-

tották. Harmadik volt a *tiszta unitárizmus*, melynek lényege az, hogy Krisztus nem Isten, hanem ember, következőleg nem is imádandó. Isten csak egy van: az Atya. E lételek miatt szenvedett Dávid mártir halált.

1. A reformált kálvinizmus.

Hogy a kálvinistáknak és lutheránusoknak állandó összehördülései megszűnjenek, azt határozta az 1564. jan. 21—26-iki segésvári országgyűlés, hogy amely faluban csak egy templom és két felekezet van, az istentisztelet naponként felváltva végeztessék. Továbbá: minthogy az úrvacsora kérdésében az őfelsége (János Zsigmond) által két év előtt elrendelt megyeyesi zsinat nem egyenlítette ki a lutheránus és kálvinista papok közötti eltéréseket, 15 nappal azután, hogy őfelsége visszatért Fehérvárra, mindkét fél papjai hivassanak Nagyenyedre, hol más kegyes férfiak s őfelsége egyik tanácsosa jelenlétében döntő vitatkozás legyen.¹ A vitát kijelölt helyen április 9-én tartották meg Blandrata elnöklése² mellett. A kiegyezés hosszúságos vita³ után sem jött létre. Az elnök erről meggyőződésén, mindkét felekezetet felszólította, hogy hitelveit foglalja írásba.⁴ Ennek megtörténtével a most már önállósult sakramentáriusok Dávid Ferencet a magyar kálvinizmus első püspökéül választották meg.⁵ Az új egyház a jun. 4—11-iki tordai országgyűlésen törvényesített.⁶

¹ Az országgyűlés végzését l. *Szilágyi* S.: Erd. orsz. gyűl. eml. II. 223—4, 226—7 l.

² A kinevezési okmány szövegét l. M. G. *Haner*: Historia Ecclesiar. Transylv. 1694. 274—277 l.

³ A vitának egykorú leírása a megyeyesi káptalan levéltárában van; belőle több idézetet l. *Jakab* E.: Dávid F. emléke, 54 s más lapjain.

⁴ A kálvinisták írásának címe: Modus concordiae; a lutheránusoké: Responso nostra ad Modum Concordiae sacramentarii. E responsoira a kálvinisták külön replicatit készítettek. Mindháromnak eredeti latin szövegét a megyeyesi káptalan Anyakönyvének I. kötetéből Teutsch Gy. D. másolata szerint *Jakab* Elek közölte: Egyháztörténeti Emlékek Dávid Ferenc életrajzához 34—41 l. Magyar fordítását „Egyességi módozat“ c. *Kiss* Áron adta: A XVI. században tartott magyar reform. zsinatok végzése. 1881. 420—435 l.

⁵ „Dávid Ferencnek 1564. ápr. 10-én hétfőnap a magyar kálvinisták superintendensévé megválasztatását bizonyító megyeyesi Anyakönyv hiteles kivonatát“ *Jakab* E. közölte: Egyh. tört. Eml. 10—11 l.

⁶ Az országgyűlés végzését l. *Szilágyi*: Erd. orsz. gyűl. eml. II. 231—232 l.

Mik voltak azok az elvek, amelyek alapján önállósult a magyar kálvinista egyház?

Az alapelv az üdvezülés fogalma⁷ volt. A praedestinatió szerint csak a választottak üdvezültek.⁸ Az üdvezülés a sakramentumoknak hittel való vételéhez volt kötve.⁹ A sakramentumoknak kettős haszna volt: »Először, hogy isten előtt megőrzik' lelkünk ismeretét; továbbá, hogy a világ előtt bizonyosságot tesznek kegyességünkről.«¹⁰ A szentség közül a keresztség szükségességét egyik fél sem tagadta; a különbség az úrvacsorára, abban is az evés módjára szorítkozott.¹¹ A lutheristák az írás betűinek értelmére szerint azt vallották, hogy ők Krisztusnak valóságos testét veszik, amely anyagilag, állandóul és mindig jelen van az úrvacsorában. A *Modus Concordiae* írói e fölfogás ellen azt vetették: »Mihelyt a Krisztus testének lényegét a földre helyezitek, az emberi természet sajátosságába ütköztek, amely nem tűri meg, hogy egy test egyszer mind az égben is, a földön is legyen.«¹² Ők tehát azt vallották, hogy »lelkileg tápláltatunk a Krisztus testével.« Ugyanis »Krisztus test szerint felment a mennybe és ült az Isten jobbára és (ítéletkor) onnan jövend el ugyanazon alakban, amelyben felment láthatóan.«¹³ Ha már most a lutheristák mégis azt hiszik, hogy ők Krisztusnak valóságos testét veszik, akkor e testet — amely pedig emberi volt — a végtelenbe terjesztik ki. Hibásan, mert »nyilván van, hogy mi tőlünk testére nézve távolsággal van elválasztva.«¹⁴ »Nem kell azonban a test lényegének

⁷ Annyi, mint büntetlenség, illetőleg: bűnök bocsánatja és azon jók, melyek az evangéliumokban előadatnak. Az idézett replica II. pontjában *Gelei Katona* szerint (Titkok titka, 1645. I. köt. 1066 l.): „a mi üdvösségünk az Istennek igaz ismeretiben és tiszteletiben áll“.

⁸ *Modus concordiae*. *Kiss Á.* ford. i. m. 421 l.

⁹ ugyanott.

¹⁰ ugyanott 421 l.

¹¹ A különbséget a *Modus concordiae* így fogalmazza: „az evés módjáról van a vita“, „abból a forrásból ered a per, hogy az evés módját különbözőképen állítjuk fel“. i. m. 422 l.

¹² ugyanott 433 l.

¹³ ugyanott 432 l.

¹⁴ ugyanott.

leszállani az égből, hogy azzal táplálkozzunk, mert az akadályok áthárítására és a helyek távolságának elhárítására elegendő a lélek ereje.« »A Szent Lélek titkos ereje cselekszi azt, hogy amelyek egymástól a helyek térfogata által vannak elkülönítve, egymással egyesíttessenek.¹⁵ Mi tehát »Krisziussal másképen nem költöttünk össze, mintha elménk e világból kiemelkedik.«¹⁶

E tételek kétségtelenül mind hiteles kálvinista dogmák. Volt azonban ennek az újonnan alakult egyháznak olyan tétele is, amely Kálvinnak határozott és befejezett hitrendszerébe sehogy sem illett be s amelynek szövegében Dávid Ferencre ismerünk: »...liteket sietve és komolyan figyelmeztetünk, hogy mi azoknak a számábói vagyunk, akik másokat, ha az Isten igéjéből jóra intenek, örömmel követünk.«¹⁷ E vallomás azt igazolja, hogy Dávidék új egyházukat nem akarták fejlődésében megakadályozni, illetőleg, hogy a kálvini álláspont — bár jelenleg maguk is azon állanak — nem tekintették az isteni igazság végleges kifejeződésének. Annál kevésbé tehették volna ezt, mert a *Modus Concordiae*-nak egyik állítása merőben ellenkezett a XVI. századnak mindent érteni s bizonyítani akaró szellemével: »Az úrvacsorában oly csoda van, mely mind a természet határait, mind a mi gondolkozásunk módját felülmúlja.«¹⁸ Ellenfeik, a lutheristák, ez állítást hamar észrevették s nem késték azt durvasággal illetni.¹⁹ Észrevette azt mindenek fölött Blandrata s Servetonak Erdélyben addig kevéssé ismerős hitrendszerét állította ellenébe.

¹⁵ ugyanott.

¹⁶ ugyanott 426 l.

¹⁷ ugyanott 428 l. E fontos állítás latinul így van: „Interim vero vos diligenter et serio monemus nos ex eorum numero esse, qui libenter alios ex verbo Dei recte monentes, sequamur“. *Jakab*: Egyháztörténeti Emlékek stb. 36 l.

¹⁸ ugyanott 424 l.

¹⁹ Azt olvassuk Dávidék írásában (*Kiss Á.*: u. o. 425 l.): „Midőn ezeket tárgyaltuk volt, kétség keletkezett még az alany (substantia) szóról is, melynek elenyésztetésére úgy látszik az a legrövidebb mód, hogy a test evéséről való vastag képzelődést szüntessük meg, mintha az a testi ételekhez lenne hasonló, melyeket ha szánkba veszünk, gyomrunkba lemennek“. — Ez a mondat csak reflexiója a lutheránusok még durvább kifogásának.

Azt az antitrinitárizmust, melyből később a socinianus, majd pedig az unitárius hitvallás fejlődött, Dávid Ferenc 1565 elején²⁰ tanulta Servetonak Christianismi Restitutio-jából. Ekkor kezdte hirdetni is. Rövid idő múlva már társai is akadtak a kolozsvári egyházban. Basilius István, Egri Lukács és Szegedi Lajos segédkeztek neki. A szintén kálvinista Heltai, valamint Titus, Mihály és György prédikátorok tiltakoztak az új tan ellen. Mint-hogy azonban mindkét fél mérsékelte hevét, nyilvános vitára nem került sor. Más fordulatot vett a 'historia' akkor, amikor a nagyenyedi vita idején elhunyt Molnár Gergely utóda, Szikszay Fabritius Balázs iskolaigazgató mondott ellent. Napok, hetek múltán kezdett megváltozni Kolozsvár nyugalma. Az előbb még tartózkodó társadalom észrevétlenül hajlott Dávid felé s Szikszay Fabritius csalódottan hagyta el egy évi nehéz munkájának helyét. Az új rektor — Károlyi Péter — Meliusnak bizalmas és érdemes barátja volt, ki minden alkalmat megragadott Dávid tudományának megromlására. Emlékeink csak attól az időtől kezdve maradtak, hogy mindketten vitáznak. Dávid érvelései megfoghatatlanul kisiklanak a rektor kezéből, mire Károlyi is távozott Meliushoz, segítséget kérendő. Melius szóbeli vitát kért a fejedelemtől, hadd hallja meg ő is, mit hirdetnek az erdélyi papok, kik nem régen még egy nézetben voltak vele.²¹ Ezért a fejedelem Gyulafehérvárra zsinatot hívott össze.

Az az antitrinitárizmus, amely miatt Melius zsinatot

²⁰ Basilius István írta 1568-ban „Egy néhány kérdések a keresztyéni igaz hitről, stb.“ c. könyve dedicatiójának iii lapján: „Írásimnak (t. i. e. könyvének) nyomtatására az ok is indított, hogy sok káromlásokat és szidalmakat hallottam az igaz tudomány ellen, melyet sok bölcs lelkipásztorokkal egyetemben Istennek ajándékából itt Kolozsvárott három esztendőttől fogva hirdetek. Azoknak patvarok ellen akartam távol embereknél megmenteni tudományomat“.

A Gyulafehérváron tartott második hitvitának Heltai által kinyomtatott jegyzőkönyve V,² lapjain Békés Gáspár mondta Blandratának: „D. Doctor, Tu per Deum sanctum a tribus annis semper ita dixisti et docuisti. Testis est serenissimus Princeps et tota ejus aula“.

²¹ Schesaeus jegyezte föl, hogy e zsinatot Melius kérésére hívta össze a fejedelem. *Teutsch*: Urkundenbuch II. 245 l.

provokált, kezdetben alig különbözött a kálvinizmustól. Tétélei Serveto és Kálvin tanításainak összezavarását mutatják. Ismerjük legelső formáját. Egri Lukács, ki 1561 február 22-től²² 1565-ig kálvinista prédikátor volt Kolozsváron, mint Dávid Ferencnek barátja, naponként értesült a legújabb dogmatikai eszmecserékről. 1566 elején szülőföldjére távozván, Egerben hirdetni kezdte az új hitet. Tétélei a következők voltak:²³

1. Minthogy az isten örökkévaló, mérhetetlen, láthatatlan lélek és hozzájárulhatatlan világosságban lakozik, azért hiszem és vallom, hogy az igaz Isten helyesen másunnal megismerni nem lehet, hanem csak az ő isteni nyilatkozatából, mely az Isten ígéjében terjesztetett az egyház elé.²⁴

2. Azért a szentírások igazságánál fogva hiszem és vallom, hogy egy igaz isten van, ki minden dolgoknak teremtője és megtartója, tudniillik a mi urunk Jézus Krisztusnak Atyja, aki hajdan a törvénynek és ígéreteknek kiadott ígéjében, ez utolsó időkben pedig a Krisztus által hirdetett evangéliumban nyilatkoztatta ki magát.

3. Azután hiszem és vallom, hogy ennek az Atya-

²² Kolozsvár városi protocollum. 113 l. Idézve *Pokoly*: Erd. ref. egyhtört. I. 150 l. A távozás idejéről alább lesz szó.

²³ Egri Lukácsnak Szilágyi Benjámin István sárospataki tanár birtokában levő eredeti kéziratából (ex veteri M. S. p. m.) *Lampe* közölte: Hist. eccl. ref. (1728-ból) 139–140 l. Mint jelen tanulmányra nézve alapvető fontosságú thesiseket, szószerint is közlöm. Magyarra *Kiss Á.* fordította i. m. 438–439 l.

²⁴ Cum Deus sit Spiritus aeternus et immensus, invisibilisque et inhabitet lucem inaccessam; Ideo credo et confiteor, Deum verum non posse cognosci vere, nisi ex manifestatione divina, quae in Verbo Dei proposita est Ecclesiae. Ez a tétel formailag ugyan közös Serveto (Christ. Rest. 583 lap) és Kálvinnal (Inst. Chr. I. lib. XI. cap. 1.), lényegileg azonban inkább mondható -- 1565-ben! -- kálvinista, mint servetianus állításnak. Serveto „ex mero suae voluntatis beneplacito“ épen azt akarta, hogy ne legyen a világegyetemben semmi csodás, semmi érthetlenség. Ezért írta *Dialogor. II. de Trinitate* (I dialogus) fol. 3a lapján híres mondását: Invisibilis Deus, qualis ante creationem mundi fuerit, est omnino nobis inintelligibile et inimaginabile. Ennek a mondásnak voltak variánsai a következők: Nullum erat in Deo monstrum. Deus per verbum et spiritum se fecit perceptibilem. Deus verbum erat personaliter homo (ea ipsa persona est nunc verus homo), — amely mondás már kardinalis servetianus dogma. Kálvin megmaradt a következő formulánál: Scriptura tradens Dei essentiam immensam esse et spiritualem.

istennek istensége egy; szellemi, örök, egyszerű, változhatatlan, megoszolhatatlan lény, akít hajdan az ősegyház helyesen nevezett el görög névvel *σωφροζ*-nak és hogy az végzetetlen bölcseségű, hatalmú és jóságú.

4. Továbbá elismerem és vallom, hogy ebben az istenségben, vagy lényegben (*essentia*) és isteni természetben három egyenlőképpen örök és egyállományú vagy egy lényegű személy létezik: az Atya, az Atya igéje (*λογος*-a) és a Szentlélek, amint ezt az isteni nyilatkozat az evangéliumban kijelentette az egyháznak.

5. Hogy az Atya forrása és principiuma az istenségnek, akitől származik a *λογος* és szentlélek; az evangélium tanítása szerint hiszem és vallom, amint tanítatik, hogy a *λογος* és szentlélek nem magoktól, hanem az Atyától származtak és küldettek.²⁵

6. Ami a Jézus Krisztust, az Atyaistennek egyzültött fiát illeti: hiszem és vallom, hogy ő igaz isten és ember. Még pedig isten, mert az Atyának örök *λογος*-a, kinek ugyanazon szünye, istensége van az Atyával; ember pedig mert szűz Máriától idő szerint született, testben, azaz emberi természetben, mely testből és okos lélekből áll, hogy hozzánk mindenben hasonlóvá legyen, a bűnt kivéve.²⁶

²⁵ A 2, 3 és 4 tétel tisztán kálvinista dogma s sem megfogalmazása, sem lényege szerint nem mutat Serveto hatására. Hogy e tételeknél külön figyelemmel kell lennünk a formára s külön a lényegre, azt épen a rögtön tárgyalandó marosvásárhelyi zsinat határozataival kapcsolatban látjuk meg.

Jellemző, hogy Károlyi Gáspár (l. a 27. jegyz.) épen e pontokat kifogásolta, melyekről 1881-ben a magyar kálvinizmusnak kitűnő dogmatörténésze, Kiss Áron így írt: „A fenntebb egész terjedelmében közölt hitvallásban ma tán nem is igen ütköznék meg még a legridegebb orthodoxia sem“ (i. m. 441 l.)

²⁶ Quod ad Christum Jesum unigenitum Dei Patris Filium attinet, credo et confiteor eum esse verum Deum et Hominem. Deum quidem, quia est *λογος* Patris aeternus ejus dem essentiae vel divinitatis cum Patre; Hominem vero, quia ex Maria Virgine est natus temporaliter in carne, i. e. in humana natura constante ex corpore et anima rationali, ut esset nobis per omnia similis excepto peccato.

Egri Lukácsnak ez a tétele már lényeg szerint is Servetoból való. Itt ugyanis a történeti Jézusnak isteni és emberi természetéről van szó. Kálvin e kettős természetet nem ismerte el. Porro quod dicitur — írja az Instit. Christ. lib. II. cap. XIV. 1. — Verbum carnem esse factum, non sic intelligendum est, quasi vel in carnem versum, vel carni confuse permixtum fuerit: sed quia e Virginis utero templum sibi deligit, in quo habitaret et qui Filius

7. A Szentlélekről ugyanezen hittel állítom és valom, hogy igaz örök isten, mert az az Atyától és Fiutól származott isteni lény, aki kijelentetett, ajánlékoztatott a választottak Krisztusban való megszentelésére a világ megteremtése előtt.

Az istenség e háromságát, amelynek nevében megkereszteltünk, igaz és állandó hittel elismerem, segítségül hívom és valom az igaz egyházzal.«

Ezek a tételek csupán annyiban tértek el Kálvin tanaitól, hogy Krisztusnak kettős lényegét (dualitas) hirdették. Egyebekben minden állítása régi volt.²⁷ Az a vita, amely ez állításokhoz kapcsolódott, valójában nem a christológiára nézve volt nevezetes. Fontosabb volt azért, mert a háromsággal kapcsolatban fölvetette a rangsor kérdését. Egri azt állította a III. tételben, hogy »az atyaistennek istensége egy« s a IV. tételben hozzátette: »ebben az egy istenségben három egyenlő lényegű személy létezik: az atya, a logos és a szent lélek«. Károli Gáspár azt vetette ez állításával szembe: »ha a háromság egész lényege az

erat Dei, filius hominis factus est: non confusione substantiae, sed unitate personae.

Ezzel szemben Serveto így ír: Verbum illud non jam suam per se facit personam, sed simul cum carne. A Kálvinnal való ellentétet a következő mondatok mutatják: „Ita est Christus omnis mixtionis et unionis specimen et prototypus, qui non solum in se ipso humana commiscet et unit, sed et divina cum humanis in unam veram substantiam. Unionem omnem et mixtionem ille continet, tam in anima quam in corpore. (Rest. Christ. 264 lap.) . . . (Duos ille continet in se ipso, reconcilians ambos in uno corpore et in uno novo homine, ut ait Paulus Ephes. 2.)

Serveto e fölfogását rendkívül világosan magyarázta: Nec potest hodie mundus hunc hominem cognoscere, quia credere non vult, esse hominem ex Deo genitum . . . Ex divino et humano spiritu est in nobis unus spiritus. (Rest. Christ. 268 lap.). Stb.

²⁷ Károli Gáspár gönci lelkész s az abaúji egyházmegye esperese 1566 jan. 12-én a gönci zsinaton válaszolt Egri Lukács állításaira. (Válasza: Responsio C. K. ad hanc confessionem c. egész terjedelemben közölve *Lampe* Hist. eccl. 140–144 l.) Egri viszontválaszában (közölve *Lampe*: i. m. 144–146 l.) elismerte, hogy közöttük lényegbevágó különbség nincs. Az eszme-forrongásnak ekkori zavaros idejében valóban nem is igen lehetett öntudatos ellenállásról szó — a periferián. Krisztus személye a gönci vitában szóba se került. Helyette isten s a logos meghatározása volt vita tárgya. Éppen ez a tény mutatja legjobban, hogy Egrinek Kolozsvárról való eltávozásakor az antitrinitarizmus itt még a legkezdetén volt.

Atya istensége, akkor a *λογος*-nak és a szentléleknek istensége csak részleges, azok csak névvel lesznek istenek. És ha minden istenség az atyáé és azt közli a fiuval, akkor vagy megfosztja magát az istenségtől vagy fél Atya és fél *λογος* lesz, amivel az Isten lényét rítul széttépnők.

A gönci zsinaton több napig vitáztak e kérdéseken, de nem tudtak egyértelmű megállapodásra jutni. Ugy lát-szik, ez a sikertelenség is hozzájárult ahhoz, hogy Melius az erdélyiekkel — mint az állítólagos fő tanújítókkal — vitát provokáljon. Kivánságára a fejedelem úgy intézkedett, hogy a vita (1566) április 24-én Gyutafehérváron jelenlétében tartassék meg.

A gyulafehérvári vitának célja inkább kölcsönös tájékoztatás, mint egymás legyőzése volt. A megbeszélés²⁸ lényegét a trinitas (háromság) fogalma képezte. Meliusék az 1562-iki debreceni confessióban azt vallották, hogy »az isteni lényben három megkülönböztetett lényeg van: Atya, Fiu, Szent Lélek«. ²⁹ Ez a három lényeg egymással teljesen egyenlő külön-különvéve, de aképen, hogy egyik sem helyettesíthető a másikkal. Ennek a meghatározásnak két olyan része van, melyet már Stancaró is kifogásolt. Egyik ez: ha más az állat és más a három lényeg, akkor könnyű azt gondolni, hogy itt négy Istenről van szó.³⁰ A gyulafehérvári zsinat tehát kimondotta: »Megvetljük az Antikrisztust, mert ő az igaz és mindég áldott

²⁸ A gyulafehérvári (első) hitvitának története — *disputatio prima albana* — meg volt írva, de elveszett s ma egy példánya sem ismeretes. *Dávid* Ferenc: *Refutatio scripti P. Melii c. könyvében* (1567-ből) emlékezik róla pár szóval. A vita lefolyásáról a „*Sententia Concors*“ c. könyvből szereshetünk legbiztosabb tudomást. E könyv tulajdonképen „de propositionibus Blandratae et Davidis in disputatione Albensi propositis“ és „in frequenti synodo Vásárhelyensi pronuntiata et publicata“ szól. Debreceni Ember Pálnak egyháztörténete (II. könyv 151 lap) e hitvallásra 1566. ápr. 27-én adott választ közli, mely szöveg *Kiss* Áron i. m. 452—453 l.-in is olvasható.

²⁹ *Kiss* A.: i. m. 83—84 lap. Ez állítás az egyházé, következképen ez állítás csalhatatlanul igaz, mint ezt a Debreceni Hitvallásnak „Vajjon hibázhat-e az egyház?“ (i. m. 255—256 l.) kérdésre adott válasza tanítja.

³⁰ E quaternitásról Stancaró érdekes képet rajzolt, amelyből azonban az ötséget is ki lehet magyarázni. Lásd: *de falsa et vera dei cognitione* (1568-ból) c. könyv Fiii lapját.

háromságnak tudományát az Atyaistenről és az ő Fiáról, a mi Urunk Jézus Krisztusról és mind a kettőnek lelkéről ördögi vakmerőséggel megrontotta és annak helyébe az irtózatos négység bálványát hozta be.³¹ Ezzel egyszer-smind kimondották azt is, hogy az »állat«, mint a háromság foglalatja, nem létezik;³² ehelyett azt állították: »az egy igaz Isten — az Atya az ő Fiával, a Jézus Krisztussal és Szent Lélekkel«. Nehogy pedig azt lehessen hinni, mint ha itt csak formális változtatás történt, hozzáfűzték: »Az Atyáról pedig azt mondjuk, hogy oka és kútfeje a Fiúnak és Szentléleknek, akiben és akiből ezeknek lényök öröktől fogva van«. A gyulafehérvári zsinatnak tulajdonképpen való jelentőségét Meliusnak e kijelentése mutatja: »Ha a dolog lényegére nézve egyetértünk, nincs reá ok, hogy a szavak miatt háborút indítsanak ellenünk«. Május 19-én újra összegyűltek Marosvásárhelyre³³ s a Gyulafehérváron megvitatott tételek szövegét zsinatilag erősítették meg. Egyszer-smind elhatározták, hogy az addig használt kátét e tételek alapján át fogják dolgozni.

E két gyűlés után Dávid is, Melius is azt hitte, hogy ha voltak közöttük ellentétek, azt kölcsönös engedmények árán kiegyenlítették. Nem volt igazuk, — mint ez rövidesen ki is tűnt.

Történt, hogy Gentilet 1566. aug. 5-én perbe fogták s egy hónapi vallatás után szept. 10-én Bernben lefejezték. Három vád volt ellene: egyik az, hogy a trinitast emberi

³¹ A III. cikkben. *Kiss Á.* i. m. 455 l.

³² *Pázmány* a „Kalauz“ (1613-ból) 386-ik lapján írja: „Melius Péter az Váradi Disputációban János király előtt ezen szókat mondá Dávid Ferencnek: mi mind az állatot, mind a személyt elhagytuk; ellene mondtunk mi ezeknek“. *Pázmány* a „Nagyváradai Disputatio“ jegyzőkönyvéből idéz, hol a pontos szöveg ez: „Nem három Istent vallunk, sem pápa tudományát követjük. De bizonyítsa meg kegyelmed, Ferenc uram, hogy négységet tanítunk. Mert mű mind az állatot, mind a személyt elhagytuk. Még Fejérvárott hogy valánk, ellene mondtunk mű ezeknek és azt tanítjuk, hogy e háromnak t. i. az Atyának, Fiúnak és a szent léleknek egy istenségek vagyón“. (2-ik kiad. 1870. 15—16 lap.)

³³ A marosvásárhelyi zsinat tételeit l. „Sententia concors“ c. könyvben. E mű pontos leírását lásd *Jakab Elek*: Egyháztört. Eml. 67—68 l. A Sententia concors lenyomtatva megjelent *Bod Péter*: Historia Unitariorum 12—26 l.-in; magyar fordításban *Kiss Áron* közölte i. m. 455—458 l. V. ö. jelen tanulmány 28-ik jegyzetével.

találmánynak mondta, mely nincs meg a szentírásban; másik az a tanítása, hogy a biblia csak az atyát nevezi egy igaz Istennek; harmadik, hogy tagadta, miszerint a Fiu önmagától való örök Isten lenne. A berni tanácsnak e cselekedete nagy hatással volt a magyar reformációra. Dávid Ferencéket is, Meliusékat is arra ösztönözte, vel-nék össze hitvallásukat Gentile³⁴ tételeivel. Ez a hasonlítás azzal a meglepő eredménnyel végződött, hogy a Gyula-fehérváron elhatározott, Marosvásárhelyen megszövegezett hitvallásuk sokban egyezik Gentile állításával. Hiszen a VIII. cikkben maguk is elismerték, hogy a »Fiu és Szentlélek istenségének forrása és oka maga az Atya«. Sőt a IX. cikkben éppen ez áll: »Azt tartjuk, hogy az apostoli hitforma elején ezt a szócskát: »egy« - az Atya Istennek kell tulajdonítani»; s a félreérthetőséget elkerülése végett hozzáfűzték: »A Fiu és Szentlélek méltóságából az Atyának fö-lülhaladó különös méltósága semmit le nem von«.

Ez a fölfedezés kettős következménnyel járt.

Miután mindkét rész újólág átvizsgálta a megállapo-dásokat, a tanulságok alapján megfogalmazta confes-sióját. A sort Dávid Ferencék kezelték s 1567. február 17-én Tordán olyan tételeket állapítottak meg, melyek a vásárhelyi zsinaton készültektől csak alakra nézve különböztek, lényegben azonban azzal is, meg Gentile dogmái-val is egyeztek. *Ezeket a tordai végzéseket joggal nevezhetjük a magyarországi unitárius hitvallás legelső confessiójának*, miért is szószerint közlöm!³⁵

»Akarjuk, hogy az apostoli hitforma (symbolum) legyen a mi hitvallásunk, mindazért mert az az isten örök igéjével megegyezik, mindazért mivel azon tudomány összességét magában foglalja, mely az idvességre szükséges s mert hitünk benne megnyughatik.

I. Először pedig köteleztetünk hinni az egy Istenben, a mindenható atyában, mivel ő alkotója, kezdete,

³⁴ Gentiléről Dávid Ferenc egy év mulva így ír: „Accedit et Valentinus Gentilis, qui anno 1567 Bernae Helvetiorum Papisticam illam de Trinitate doctrinam falsam et Daemoniorum fuisse propalam confessus est et sanguine confirmavit“. (De falsa et vera . . . Eii, lap.)

³⁵ A tordai zsinat határozatait teljes szöveg szerint közölte *Lampe*: Hist. eccl. Hung. 147--148 l. Magyar fordítását *Kiss* Áron: i. m. 449—450 l.-ről közlöm.

forrása az istenségnek és egyedül ő a legfelsőbb, aki senkitől nem származott és mindenek felett van. Kiből a *λογος*-l, az igél soha ki nem zárjuk. Sőt hogy ezek az Atyaistenben vannak, nyilvánítjuk, aminthogy ő benne a kettő a *λογος* és Lélek kezdet és vég nélkül jelen vannak. Eltérünk azok magyarázatától, akik az egy jelzőt a lényegre (állat) s nem a Krisztus atyjára alkalmazzák; és abban a lényegben három személyt keresnek a Krisztus magyarázata ellen. Ján. 5. 1 Kor. 8. Eféz. 4 és másutt.

Először, mivel a legegyszerűbb istent négy dologból szerkesztik össze, tudniillik egy lényegből (állatból) és három személyből.

Másodszor, mivel a bölcsekkel és pogányokkal oly elkülönözött és meddő istent állítanak, aki nem a Krisztus atyja; és így négy bálványt alkotva, t. i. a lényeget és három személyt, — elvonnak bennünket az igaz Isten esméretétől, ki a Krisztus atyja, és a lényegbe helyezik azt, aki minden lényegen felül van.

Harmadszor, mivel az az ellenmondás zavara és három isten felállítása.

Negyedszer, mivel ellenkezik a tiszta világos igével.

II. Másodszor hiszünk a Jézus Krisztusban, ami Urunkban, aminl maga magát Ján. 5. 14., Róm. 3. 5., és több helyen magyarázza, akít nemcsak a magunk, hanem mindenek urának vallunk. És azért ő általa és az ő nevében járulunk az Atyához; ő általa és ő vele együtt hívjuk segítségül az Atyát, elismervén, hogy az Atya mindeneket öneki adott és ő nekünk mindeneket megád, mivel ő benne választattunk el ami főpapunknak, közbenjárónknak — s nem vizsgáljuk szórszálhasogatólag az ílbölcsekkel (sophista), vajjon az Atyának lényegéből vagy személyéből származott-e? mert ezekről a szentírás sehol nem emlékezik. Elismerjük Pállal, hogy az ige a *λογος* Istenben elrejtett titok, melyet az utolsó időben megjelentett. Eféz. 3. Kol. 11. Tím. 3. 2. Tím. 1. Róm. 16. és szent János evangelistával, hogy titok van aközt, ami az Istennél volt és ami azután testté lett, miképpen az apostolok is, Csel. 10. és 13. cselekesznek.

III. Harmadszor, hiszünk a Szentlélekbén, mivel az ő nevében kereszteltettünk meg, ő általa szenteltettünk meg és születünk újra az örök életre. Hiszük továbbá, hogy ő az Atyának és Fiúnak lelke, ami vigasztalónk és tanítónk és hiszük mindazt, amit az egész szentírás róla előad, vagy tanít. De nem hiszünk harmadik személyt vagy egyént, mert azt nekünk a szentírás sehol sem tanítja.

2. A *Serveto-féle antitrinitárizmus.*

Az 1567 február 17-iki tordai zsinatot úgy tekint-
hetjük, mint a magyar unitárizmusnak megalakuló gyű-
lését. A nyomában megindult polemia a magyar vitairoda-
lomnak legnagyobb jelensége volt. Könyvek, röpirat-
ok, tudományos fejtegetések és verses gúnyolódások je-
lentek meg. Elvont fejtegetések napiérdekű izgató hír-
számba mentek. A dogmatörténetben ez iratok összeségük-
ben fontosak. Egyikük sem nyújt teljes rendszert. Min-
denik csak egy adalék. Hanem azért ez adalékok rendsze-
res alakban éltek megalkotójuk — Dávid Ferenc — lelké-
ben. Az alábbiakban Dávidnak 1567-től 1571-ig megjelent
különböző című és tartalmu munkáiból állítottam össze
az ő servetianus antitrinitárius hitrendszerét. Befejezőül
pedig az 1571-iki marosvásárhelyi országgyűlésnek e teolo-
giai hitrendszerre vonatkozó végzését közlöm teljes szöveg
szerint.

A) *Szent írás.*

A biblia a XVI. század hitéletének törvénykönyve volt.
Abban találták meg minden cselekedetüknek és gondola-
tuknak mérlegét. »Mi azért — írja 1701-ben P. Horváth
Ferenc — ez okokra nézve ezt a fundamentumot vetettük
a mi hitünkre néző dolgoknak bizonyos és csalhatatlan
igazságnak erősítésére, úgy mint az okos *értelmet* és a
szent írást.³⁶ E keltő az unitárius egyház tanításaihoz így
viszonylik: »A mi hitünknek minden ágazatait a szent
írásból szóról szóra kitétetettnek meglátod.«³⁷ Ez a gon-
dolat Dávid Ferencnél is megtalálható.³⁸ Mindazonáltal
— írja Dávid — »az írásnak bizonyosságát erőszakkal ne
vonjuk a mi vélekedésünknek értelmére«. Amely mondás-

³⁶ *Apologia Fratrum Unitariorum*. Kolozsvárott, 1701. (Az Unitária
Ecclesia Typusával) 27 lap.

³⁷ ugyanott 3 lap.

³⁸ Dávid F.: *Rövid magyarázat* (1567). Aijj²: „... a szent írásban,
mely csak a szent lélektől irattatott meg és az anyaszentegyháznak úgy
hagyattatott, hogy annak higgyen . . ., aki egyebet hirdetend, átkozott legyen“.
Az egy ő magától való, stb. (1571) aijj: „Az igazságnak reguláját követ-
vén, a szent írásnak folyásával támasztom minden magyarázatomat“.

nak értelmét P. Horváth így fejtette ki: »...mind a traditiokat s mind a tőlük előhozatni szokott szent írásnak szavait félre tesszük. A szentírás szavait pedig nem azért, hogy elégségesnek vagy hitelesnek nem tartanók a szentírást akármely dolognak megbizonyítására, holott a szentírás Istennek szava lévén, ki merné azt kétségbe hozni; hanem annyiban tesszük félre, amennyiben nem bizonyítják a dolgot olyan világosan, hogy azon akárkinek is meg kellésék állani.«³⁹

Mi a szentírás? »Kezdetben az evangéliom léleknek általa irattatott a hiveknek szíveibe. Azután pedig, mikor az embereknek háládatlanságokért az Isten a lelket elakarná venni, hártýára és papírosra íratlata, hogy az Antikrisztus Pápa és a több hamis tanítók az igazságnak úljáról a választottakat el ne vihetnék.«⁴⁰ »Mikor az emberek szabadságot vettenek önmaguknak egyik testamentumból a másikba való menetelre: szabad volt ottan egyiket a másikba változtatni és az újtestamentomnak rendelését az óra fordítani, Krisztust Mózeszé és Mózeszt Krisztussá tenni; és végezetre odajutott a dolog, hogy e két testamentoombeli bizonyságoknak összezavarása sem Krisztus értelmével, sem Mózesével együtt nem járt.«⁴¹ Ezért, »ha az Istennek igazságát meg akarjuk érteni, szükség megválasztanunk a betűt a lelki értelemtől, az árnyéket a testtől, a sötélséget a világosságtól, mely a két testamen-

³⁹ *Apologia Fratrum Unitariorum*. 48 lap. Mint rendkívül jellemző sorokat idézem ugyanebből a könyvből a következőket: »A traditiokat pedig azért tesszük félre, hogy azoknak igazsága embereknek elméjén és emlékezetin fundáltatott, amely gyakorta hibázik. Másik az, hogy ha a traditiokban valami hiteles dolog volna is, annak is ugyancsak a szentírásban kellene fundáltatni és azzal mindenben egyezni kellene és úgy is bátorságosabb volna a szentírást hozni be bizonyságul, hogy így, ebben is a szentírásnak méltósága megmaradjon és megvallja minden nyelv, hogy az legyen csak egyedül a hitre néző dolgoknak csálhatatlan rámája«. i. m. 48—49 lap.

⁴⁰ *Az egy ő magától való* (1571): Híj lap.

⁴¹ *Az egy ő magától való* (1571): Gíj?. Érdekes, hogy Melius s vele a XVI. század kálvinizmusa — kétségtelenül Kálvinnak példájára — az erkölcsi rendszabályokat mind az ótestamentum rendelkezéseivel okolják meg. V. ö. *Kanyaró*: Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia.

C) *Isten.*

α) *Isten fogalma (essentia dei).* »Az Istenben accidentek nincsenek, hanem valami az Istenben vagyon, mind substantia, magán levő állat.«⁴⁷ Ezt a kálvini formulát Melius Arany Tamás ellen ilyen alakban használta: »Az Isten lelki véghetetlen állat.«⁴⁸ Stancaró Istenről hasonló abstract fogalmat tanított.⁴⁹ Dávid Ferenc szerint: »Az Isten értelmes lélek, bölcs, hatalmas, kegyelmes, mindenható, igaz, tiszta, mindenkinek felette, mennynek-földnek teremtője, a mi urunk Krisztusnak szent atyja, ki az írásban Jehovának, azaz oly Istennek nevezetik, honnét mindenek vannak, miképpen Mózes első könyvének 2. részében és második könyvének hatodik részében bizonyítatik. Az ige pedig Isten, nem valami állatnak vagy természetnek ő igéje, hanem jótéteményének és velünk való kedvének kifejezése. Mert mi legyen az ő természetében és állatjában, az írás meg nem magyarázza, sem szükség üdvességünkre arról tudakoznunk Istennek parancsolatjából és nem köteleztetünk arra.«⁵⁰ Ez utóbbi gondolatát másutt így variálta: »Istennek természetét és állatját nem-hogy esmerhetnök, sőt inkább annak elmélkedésétől és vizsgálásától ugyan meg is tiltatunk.«⁵¹

β) *Isten egysége.* »Hogy egy legyen az Isten, nem valami kettős avagy hármas személyben: az Istennek igéje

Az ótestamentomban prédikáltatik az egy Istenben való hit, mely földnek, mennynek teremtője. Az újtestamentumban pedig hozzája tétetik, hogy higgyünk a Jézus Krisztusban is és *őtet segítségre hívjuk.* Johan. 14. Hebr. 7°. *Rövid magyarázat.* R² lap. Jól jegyezzük meg, hogy ezt Dávid F. 1568-ban írta s csak 1571-ig vallotta.

⁴⁷ *Gelei Katona:* Titkok titka. (1644.) 786 l.

⁴⁸ *Melius:* Az Arany Tamás eretnekségeinek meghamisítási. (1562) 104 lap. Főntebb említve volt (l. 32 jegyz.), hogy a gyulafehérvári első hitvitán Melius visszavonta az „állat“ és „személy“ elnevezéseket. Az 1567-ki debreceni zsinat végzése között azonban újra ott találjuk.

⁴⁹ *Strancaró:* De trinitate, B₁a, C₁a lap.

⁵⁰ *Dávid F.:* Első része a prédikációknak (1569). 25° lap.

⁵¹ *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. (1571) Nij lap. E mondásával merőben ellenkezik a következő: »A Krisztus itt e helyen megmagyarázza, minémű dologba helyeztetött légyen a mi idvességünk és az örök élet, tudniillik az egy Atya Istennek és az ő Fiának, ami urunk Jézus Krisztusnak esmeretibe“. (*Rövid magyarázat* Kij, lap.)

tumnak különbségében mutattatik meg.⁴² »Az én Istenem — írja Dávid befejezőleg — én nekem bizonyságom, hogy ezt az igazságot nem Alkoranumból, sem a Talmudból, sem Servetusból, hanem az élő Istennek igéjéből tanultam, tanítottam és tanítok.«⁴³

B) „Az apostoli Credo“.

Dávid Ferencék a Credonak az alábbi magyar szövegét tanították: »Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, menynek és földnek teremőjében. És Jézus Krisztusban, ő egyetlenegy fiában, mi Urunkban, ki fogantatott szentlélektől, született szűz Máriától, szenvedett, Poncius Pilátusnak alatta megfeszítetett, megholt, eltemetett. Harmadnapon halottaiból feltámadott, mennyekbe felment, ül Atya mindenható Istennek jobbjára felől. Onnan léssen eljövendő ílélni eleveneket és holtakat. Hiszem a szent lelket, a közönséges keresztyéni szent gyülekezetet, bűnöknek bocsánatját, testnek feltámadását és az örök életet.«⁴⁴ Ezt a Credot hinnünk kell, mert hasznos mireánk. »E hasznot más névvel hívjuk Isten előtt való megigazulásnak«⁴⁵ — írja Basilius. »Ezen haszonból jó ki a bűnöknek bocsánatja, a fogadott fiúság és e fiúságnak lelke, mely pecsétül adatott a híveknek, végezetre az örök élet.«⁴⁶ Más szavakkal: »A Krisztus Jézusbeli hit nélkül nincsen egyéb örök kárhozatnál.«

⁴² *Az egy ő magától való* (1571): Cij² lap. Ugyancsak Dávid F. írta (*Rövid magyarázat*, 1578.): »Csak az Istennek igéjében kell azért megnyugodnunk és semmit azon kívül nem kell sem hinnünk, sem cselekednünk avagy rendelnünk«. (Pij² lap.)

⁴³ *Az egy atya Istennek* (1571): Hhhij lap. Ehhez a nyilatkozathoz, mint azt jelen tanulmány bizonyítja, sok szó fér.

⁴⁴ *Basilius* István volí kolozsvári iskolamester (tanár), a könyv írásakor prédikátor ugyanott, jegyezte föl e szöveget 1568-ban „*Az apostoli Credonak rövid magyarázatja*“ c. könyve Bii² lapon. Egyháztörténeti adaléku idezem a Békés Gáspárhoz való ajánlásnak e néhány sorát: „... ez előtt való időben is ismertem N: hozzám való szeretetét és jó akaróját, mikor tanítanám N: nemes erkölcsű öccseit kolozsvári scholamesterségemben, midőn az istenfélő Nagyságos Urat Petroity (!) Pétert híven szolgáltad“.

⁴⁵ *Basilius*: i. m. Eii² lap.

⁴⁶ *Basilius*: i. m. Eii² lap. Dávid Ferenc e tételről így ír: »Az apostoli credo és a Krisztustól szerzetett imádság a mi idvességünknek igaz fundamentoma és ezen a fundamentumon építetett meg az anyaszentegyház.«

nyilván bizonyítja» — írja Dávid Ferenc.⁵² »De azért az egy Isten ki legyen, — folytatja⁵³ — a szentírásnak folyása szerint nem mindnyájan ismerik. Ez pedig az egy atya Isten oly, ki egyedül és ő magától való Isten, ki senkitől semmit nem vött; ki mindenek felett vagyon; és kitől mindenek vannak; ki a mi urunk Jézus Krisztusnak Istene, atyja és feje; ki a világosságnak atyja és minden jóknak kútfeje.«

(Folyt. köv.)

⁵² Dávid F.: Az egy ő magától való, stb. (1571.) A lap.

⁵³ A nagyváradi disputáció (1569) kiadásának függelékében levő confessioból.

Érdemesnek tartom ideírni *Basilius* Istvánnak „Az apostoli credonak“ c. könyvéből az Isten egységét bizonyító locusokat:

I. Csak egy az Isten: Deut. 4; Deut. 6; Márk 10; Máthé 4; János 5; János 17; Rom. 8; 1. Cor. 8; Gal. 3; 1. Cor. 2; Jak. 2; Jak. 4.

II. Ezen Isten legfelségesebb avagy mindeneknél magasságosb: Gen. 14; Deut. 34; Psal. 93; Eccl. 1; Luk. 6; Act. 7.

III. Ezen Isten mennynek és földnek teremtője, ura és Istene: Gen. 12; Gen. 24; Psal. 33; Psal. 135; Psal. 136; Ézs. 45; Máthé 11; Máthé 19; Act. 4; Act. 17.

IV. Ezen Isten mindeneknek atyja: Deut. 32; Ézs. 63; Malah. 2; Efez. 3; Efez. 4.

V. Ezen Isten különvaló az ő választott fiainak: Mathé 5; Mathé 6; Mathé 7, 10, 24; Tessalon 3; Filip 2.

VI. Ezen Isten tulajdon és kiváltképen való atyja a mi urunk Krisztusnak: Psal. 2, 110; Ézs. 7, 9, 24; 2 Sam. 7; Heb. 1; Mathé 1; Ján. 2, 3, 8; Galil. 4.

VII. Ezen Isten Istene és feje a Krisztusnak: Máté 27; Ján. 20; 1 Cor. 11; Efez. 1; Hebr. 1.

VIII. Ezen Isten különböz a Krisztustól: Ján. 10, 14, 16; Róm. 8; Efez. 2; Hebr. 7; Ján. 2.

IX. Ezen Isten az, akitől mindenek vannak és ki mindenekfelett vagyon: Rom. 11; 1 Kor. 1; 1 Kor. 8; 2 Kor. 5; Efez. 3, 4; Eb. 2.

X. Ezen Isten egyedül bölcs, boldog, halhatatlan, láthatatlan, önmaga fejedelem: Ján. 1; 1 Tim. 1; 1 Tim. 6; Rom. 15; Filip. 4; 1 Tess. 5.

Az unitarizmus az egyén vallása.

Irta: **Lőfi Ödön.**

Bármely szempontból is vizsgáljuk a nagy reformáció eseményeit, azoknak kihatásaiban alig találjuk meg a történelmi kereszténység által megállapított hitnézetek lényegének megváltozását. A pápaság hatásköre szűkebb határok közzé szorítottatott, de megmaradt a szentháromság, a szeplőtelen szűz fogantatása, az eredendő bűn, a testi feltámadás, a kiengesztelés, az írás csalhatatlansága tana, a közbenjáró szükségessége az idvezüléshez, az ünnepeknek az ismert sorrendben való megtartása és sok más egyéb, melyekhez a protestántizmus ma is ragaszkodik, sőt azokat a szentíráson alapuló csalhatatlan dogmáknak tartja. A nagy reformáció munkájának hatását tagadhatatlanul nagy mértékben befolyásolta a rákövetkező visszahatás, különösen a katolikus fejedelmek részéről; de miután maga a reformáció nem is annyira vallási, mint politikai szempontokban leli indító okait, s kivivott diadalai sem tulajdoníthatók annyira a nagy reformátoroknak, mint inkább az egyes uralkodók politikai és diplomáciai beleavatkozásának, nagyon természetesen az eredmény sem nyilatkozhatott meg vallási téren oly nagyon befolyásoló mértékben. Az egyes népekben, a vallásos kérdések felhasználásával, inkább a nemzeti érzést és annak rugóit erősítette, mintsem a tulajdonképpeni vallásos ösztön művelésére szolgáló alapot. Példa erre az angol és a német nemzet, melyeknek uralkodói állami szolgálatba hajtották a hitjavító mozgalmakat.

Ezért van az, hogy míg a protestántizmus a lelkiismeretbeli szabadság hirdetésével megszabadítani akarta magát a katolicizmus lenyűgöző bilincseiből, önmaga is